

1. Безпалько О.П. Нариси з історичного синтаксису української мови: Посібник для факультетів мови і літератури педагогічних інститутів. – К.: Рад. школа, 1960. – 236 с.
2. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 220 с.
3. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. – К.: Наук. думка, 1980. – 286 с.
4. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – 231 с.
5. Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови. – К.: Унів. вид-во “Пульсари”, 2004. – 400 с.
6. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Морфологія. – Донецьк: Дон ДУ, 1996. – 437 с.
7. Кобилянська Н.Ф. Керування орудним відмінком в українській мові (На матеріалі мови письменників першої половини і 60–70-х років другої половини ХІХ ст.) // Українське мовознавство. – 1982. – № 10. – С. 34-41.
8. Колодяжний А.С. Прийменник: Матеріали до лекцій з курсу сучасної української літературної мови. – Х.: Вид-во Харків. ун-ту, 1960. – 165 с.
9. Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л.А.Булаховського: В 2 т. – К.: Рад. школа, 1951. – Т.2. – 408 с.
10. Пономарів О.Д. Культура слова: мовно-стилістичні поради. – К.: Либідь, 1998. – 240 с.
11. Чередниченко І.Г. Нариси з української фразеології: (з російсько-українськими паралелями). Ч.1: Прийменникові конструкції. – К.: Рад. школа, 1952. – 144 с.
12. Якобсон Р. Морфологические наблюдения над славянским склонением: Состав. рус. падеж. форм. – 'S.– Gravenhage, 1958. – 30 с.

In the article the valent structure was analysed in the sentences in which the function of objective argument is carried out by locative case. The place of locative in case representatives system of objective relation was found out.

Key words: objects meaning, verb-predicate, objective argument, locative case, prepositional case forms.

М.П. Сулима

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ З ПІДРЯДНИМИ ЧАСОВИМИ В ІПАТІЇВСЬКОМУ ЛІТОПИСІ

У статті проаналізовано структурно-семантичні особливості складнопідрядних речень з підрядними часовими в Іпатіївському літописі, з'ясовано особливості функціонування гіпотактичних сполучників і співвідносних слів.

Ключові слова: складнопідрядне речення, підрядне часове речення, сполучники підрядності, співвідносні слова.

Іпатіївський літопис як оригінальна писемна пам'ятка найдавнішого періоду, незважаючи на постійну увагу дослідників, залишається важливим джерелом вивчення історії української мови. Загалом орієнтуючись на книжну церковнослов'янську мову, описуючи різні події, літописці майстерно поєднували елементи книжної мови з живою.

З огляду на це вивчення особливостей структури, засобів підпорядкування частин складнопідрядних речень з підрядними часу в літописних джерелах, зокрема Повісті временних літ, Київському і Галицько-Волинському літописах за Іпатіївським списком, дозволить з'ясувати характерні особливості синтаксису складнопідрядного речення в давньоукраїнській мові.

Метою статті є аналіз структури складнопідрядних речень часу в Іпатіївському літописі й особливостей сполучникових і співвідносних засобів поєднання головної й підрядної частин.

Історичний синтаксис української мови залишається одним із найменш вивчених розділів мовознавства. На сьогодні найфундаментальнішими дослідженнями українських учених у цій царині залишаються праці О.С. Мельничука, О.П. Безпалька, І.І. Слинька, А.П. Грищенка, у яких було проаналізовано генезу синтаксичних конструкцій від праслов'янської мови до сучасного стану, шляхи формування сучасних засобів вираження підпорядкування підрядного речення головному.

Проте складнопідрядні речення часу не були предметом окремого монографічного дослідження в українському мовознавстві. Лише побіжно було розглянуто розмежування часових і умовних речень у дисертаційному дослідженні В.Крашениці.

Дослідження синтаксичних особливостей літописних пам'яток ускладнене тим, що засоби вираження підрядності „являли собою поєднання привнесених церковнослов'янською

(старослов'янською) традицією і східнослов'янських сполучників і сполучних слів займенникового і прислівникового походження” [2, 378-379]. Крім того, відсутність усталеної пунктуації, поділу тексту на речення в сучасному розумінні унеможливило однозначну кваліфікацію меж виділованих речень.

Іпатіївський літопис, як і інші писемні пам'ятки цього періоду, фіксує різні типи складнопідрядних речень, зокрема і з підрядними часовими. Ці речення вже можна кваліфікувати як складнопідрядні, оскільки їхні залежні предикативні частини не виділяються в контексті „на одному рівні членування з самостійними простими реченнями” [6, 203], а становлять лише частину складнопідрядного речення. Про підпорядкування сигналізують і сполучні засоби – сполучники підрядності або сполучні слова. Крім засобів поєднання частин речення, граматичну специфіку цих речень визначають також „закономірності сполучуваності вищо-часових форм присудків головного і підрядного речень у межах однієї гіпотактичної конструкції” [2, 376]. Певною мірою ці конструкції характеризує також порядок розташування головної та підрядної частин у межах відповідної конструкції.

Особливістю складнопідрядних речень часу аналізованої пам'ятки є використання різних сполучних засобів: **егда, дондеже, яко, коли, когда, доколе**. Найуживанішими є сполучники церковнослов'янського походження – **егда, дондеже, яко, вьегда**: *егда же подобь "хутьсь# и начаху роптати на кн#з# (ЛП, 996, 111); и сто "ше знамени" та дондеже похорониша и (1141, 309); "ко быша в Млнницѣ. и присла к нему "щъ его Левъ (1282, 891); и тако не вбратистес# ко мнѣ. но рште мужаимъс#. доколѣ не насытистес# злюбъ ваши(х) (1068, 157); възорень бывасть въ вратѣхъ мужь с". вьегда аще с#детъ на соньмици. съ старци и съ жители земл# (980, 68)*. Поодинокими прикладами представлений сполучник **коли** – один із найпоширеніших у сучасній українській мові: *и не слышахоуть его. коли е зов#шетъ в Роускую землю в помощь (1140, 303)*. Проте у давньоукраїнській мові він здебільшого уживається з умовним або умовно-часовим значенням: *аще по семь коли боудеть межѣ ими. оусобища не воевати Л#хомъ Роуское чел#ди ни Роуси Л#дъскои (1229, 757)*.

Загалом для сполучників характерною була відсутність спеціалізації, тобто вони могли вживатися в різних функціональних типах гіпотактичних конструкцій. Найчастіше у них поєднувалися значення умови та часу, часто такі речення перебувають „на межі між умовними та часовими” [5, 92]. Поєднуватися також могло значення часове та означальне, наприклад: *бѣ бо праздникъ. превображенію Г(н)ю. въ д`нь. егда си бѣ(с) сѣча (996, 109); "ко и сѣхъ вжидаетъ д`нь погибели ихъ. егда придетъ Б`ъ судити на землю (986, 73)*. На думку В.П. Заскалети, такі речення є конструкціями „з синкретичною означально-часовою семантикою” [3, 127].

Про спеціалізацію сполучників підрядності можна говорити лише в межах різних семантичних груп, виділованих у загальному значенні темпоральності, хоча й тут окремі сполучники могли мати різні значеннєві відтінки. Ідучи за класифікацією, запропонованою А.П. Грищенком, можна виділити такі функціональні різновиди підрядних речень часу: 1. Складнопідрядні речення часу з нейтральною темпоральною орієнтацією. 2. Складнопідрядні речення часу з загальною семантикою обмежувальної темпоральності. 3. Складнопідрядні речення часу з вказівкою на несподівану або швидко змінювану послідовність дій або станів головної й підрядної частин [2, 377-378].

До першої групи належать одиниці з нейтральною темпоральною орієнтацією, у яких час дії головної частини речення визначається семантикою підрядного. У складнопідрядних реченнях такого типу використовується найбільша кількість сполучників і сполучних слів. У межах цієї групи виділяють кілька підгруп: а) дія або стан головної і підрядної частин відбуваються одночасно; б) дія або стан підрядної передують дії головної частини; в) дія або стан підрядної частини настає після дії або стану головної [2, 377].

А. Дія або стан підрядної частини в часі збігається з дією або станом головної. У таких конструкціях використовуються різні сполучники **~гда, яко, аки, коли, вьегда**: *егда рекуть правдному живѣ будеши. съи же оуповаеть правдою своєю (1015, 116); ~гда же нес#хоуть и къ гробоу. прѣдивно знамение бы(с) (1142, 309); "ко зорѣ почаша с# заимати. переже въ Дюрг# въ бубны в полку и въ трубы вѣструбиша (1151, 436); акы м(с)ць бы(с). в ча(с). `в. д`не. м`ца. маи". въ. `ка. в се же л(т) бы(с). Всеволоду ловы днѣюща звѣрины" за Вышегородомъ (1091, 205); азъ вашей погибели посмѣюс#. порадою же с# вьегда гр#детъ на вы пагуба (1015, 124)*.

Б. Дія або стан підрядної конструкції передують дії або стану головної. Наприклад: *и егда сдѣла ковчегъ. ре(ч) Г(с)ъ Бъ Но(е)вѣ (986, 77); "ко сконча зижса. оукраси ю иконами (991, 106); и наказав его. Володимерь w всемъ. ве# ему к собѣ приходити. когда т# позову (1117, 285); аще и ты познаеши*

Б`а. то радовати(с) начнеши (955, 51-52); **коли** же оубь"шетъ кого. тогда весель б#шетъ (1262, 858).

В. Дія або стан підрядної частини наступає після дії або стану головної. Прикладів такого типу виявлено небагато. До цієї підгрупи належать ті речення, у яких підрядна частина приєднується до головної за допомогою сполучників **w(т)голн, wтселн**: Володимерь. же оутвердивс# в Галичн. и **w(т)толн** не бы(с) на нь никого же (1190, 667); и ре(ч) ми добрн приде брате с`ну Нифонте. **w(т)селн** будеши с нами неразлучно (1156, 483). Незначна кількість речень з таким співвідношенням головної і підрядної частин пояснюється тим, що в сучасній українській мові вони формуються за допомогою складених сполучників, які становлять генетично пізніший тип сполучників.

Другу групу складнопідрядних речень становлять конструкції з загальною семантикою обмежувальної темпоральності, „суть якої полягає у вираженні підрядним реченням часових меж, певного періоду тривання дії або стану головного речення” [2, 378]. В аналізованих пам’ятках у реченнях з такою семантикою виступають сполучники **дондеже** (варіанти **дондоже, доньдеже**), **доколн, донелн (донележе)**: да проводимъ ю сквозн вс#ко страшно мнсто. **дондеже** придетъ в бестрашно мнсто (912, 26); и тако пристопишиа къ градуу. и не вдашас# имъ Поутивлечи **дондоже** приде Из#славъ. съ силою Киевскою (1146, 333); и сто"ше знамени" та **доньдеже** похоронишиа и (1141, 309); иди въ Божьскыи. и прѣбуди же тамо. **доколн** " схожю на w(т)ца твоего (1148, 368); како же не воеватис#. **доколн** любо оуладимс# вси или не оуладимс# вси (1196, 694-695); се бо кн#зъ Андрѣи нн вда въ животн своихъ тнлу своему поко". и очима своими дрѣмань". **донелн** же обрете домъ истины. приближище всі(м) хрт(с)ь"номъ (1175, 594); твердымъ же бывшимъ дверемъ. не могоша исчи. **донележе** Лестько прихха и Коньдратъ. и возбиста Л#хы сво# ти тако спс(е)на бы(с) цр`кви. и встанокъ людии (1204, 720).

І нарешті третю групу становлять складнопідрядні речення, „в яких в основі співвідношення між діями або станами головного й підрядного речень лежить вказівка на їх несподівану або швидко змінювану послідовність” [2, 378]. Звичайно, основним показником, що дозволяє віднести речення до цієї групи, є їхня семантика. Проте помітну роль у цьому також відіграють лексичні засоби (прислівники) або лексико-граматичні (частки й прислівники), що поступово втрачали своє лексичне значення й перетворювалися на власне сполучникові засоби [Там само]. Так, наприклад, у реченні и "ко возложи руку на нь. и **абе** прозрн (988, 97) ужито нейтральний сполучник "ко. Швидко змінювана послідовність визначається завдяки семантиці речення і прислівника **абе**. До маркованих же засобів можна віднести такий, як **вдва**, наприклад: **вдва** вдолнша Грнци. Русь же възвратишас# къ дѣружинн своєї къ вечеру (941, 33); и **вдва** оукрыс# w(т) противны(х). и тогда вбнщас# Володимѣрѣ. поставити ц`рковь въ Василевн. с`тое Превображение (996, 109).

Для найдавніших складнопідрядних конструкцій з підрядними часу було характерним уживання співвідносних слів, що також свідчить про наявність тісного зв’язку між двома частинами, а не просте поєднання двох суміжних речень. У ролі співвідносних слів виступали прислівники **тогда, толи**, частка **то**. В аналізованих текстах найпоширенішим є прислівник **тогда**, що вживався як співвідносний з найбільшою кількістю сполучників, наприклад: да **коли** престанеть злота си. да **тогда** пришедъ из Володимерь#. и понесуть (1175, 591-592); **коли** же оубь"шетъ кого. **тогда** весель б#шетъ (1262, 858); и "ко съвкупис# с братомъ свои(м) Володимеромъ. и поидоста вба а лодь"хъ къ Городку. къ Георгеви. **тогда** же Из#славъ Дв`двичъ иде Киеву к В#чьславу. и къ Из#славу Мьстислави(ч) (1151, 422-423). Причому співвідносне слово **тогда** вживалося не лише в часових, як стверджував російський мовознавець Б.В. Лавров [5, 90-91], але і в умовних реченнях, наприклад: а **коли** ти боудеть любо **тогда** с ними поиди (1281, 884). Отже, можна говорити про десемантизацію прислівника **тогда**, що виступав у ролі співвідносного слова.

У ролі співвідносного слова використовувалася й частка **то**, що, мабуть, більше виступала показником умовних відношень, наприклад: то егда Б`ъ w(т)ведеть w(т) жить" твоего. **то** ту л#жеши (1093, 207); аще Роуска" хороуговь станеть на забролхъ **то** комуу ч(с)ть оучинеши (1229, 757). Загалом же семантичною особливістю речень зі співвідносним словом **то** є їхнє умовно-часове значення.

Менш представлені у тексті літопису співвідносні слова **дотолнже, тако, ту**, наприклад: донелнже оуладишис# съ братьею. **дотолнже** не пуцаи полковъ моихъ w себе (1172, 549); "ко же слыша то Володимерь. и **так**о со тцаниемъ вборот#с# поиде к Галичю (1151, 441); и "коже приде къ Дорогубужю. и **ту** прихха к нему братъ Володимерь (1152, 446).

Для складнопідрядних речень з підрядними часовими характерною була препозиція підрядної частини, крім випадків зі сполучниками **дондеже, доколе, донеле**, які могли вживатися лише в постпозиції (хоча щодо сполучника **дондеже**, то тут варто зауважити, що в реченнях зі співвідносним

словом не можна чітко визначити, до якої частини він належить). Тому слушною слід визнати думку російського мовознавця М.С. Поспелова про те, що „для умовних, допустових і часових конструкцій початковим розташуванням частин є препозиція підрядної частини стосовно головної” [7, 271]. У пам’ятці засвідчені лише поодинокі приклади постпозиції підрядної частини зі сполучником церковнослов’янського походження *егда*: *Аврамъ же б#ше лн(т). `о. егда изиде w(т) Харавна* (986, 79); *а Аврамъ же бн лн(т). `нс. ег(д)а родис# Измаи* (986, 80); *егоже Татарове не возмогоша при"ти. егда Батыи всю землю Роускую поима* (1259, 843). Але при цьому рідковживаний в аналізованій пам’ятці сполучник *когда* вживався у підрядній частині, що стояла в постпозиції: *"ко азъ оуже мьстила есмь мужа св(о) свое(г). когда придо къ Киеву* (946, 47); *ве ему к собн приходити. когда т# позову* (1117, 285).

Характерним для пам’ятки є також використання у підрядних реченнях часу сурядних засобів зв’язку поряд із гіпотактичними сполучниками. Наявність сурядного сполучника свідчила про те, що „підрядні сполучники і сполучні слова на початковому етапі формування складнопідрядного речення ще не були вичерпним граматичним засобом вираження підрядного зв’язку” [8, 214]. Ці конструкції насправді не є перехідними від сурядності до підрядності, а становлять окремий тип, у якому сполучники *і, а* виконують дещо інакше, ніж у сучасній мові, функцію: вони поєднують частини, що не є самостійними у смисловому плані. Наприклад: *и "ко собрашас# Половци вси. и ре(ч) Игорь ко братома и к моужемъ свои(м)* (1185, 640); *и "ко съвкупис# с братомъ свои(м) Володимеромъ. и поидоста вба в лодь"хъ къ Городку. къ Киеву* (1151, 422-423); *егда призоветъ м#. и азъ не послушаю васъ* (1068, 158). Крім того, сполучник *і*, „сприяє підкресленню результату, наслідку, висновку” [1, 154].

Часто можна спостерігати штучне використання сполучних засобів, що ускладнює і навіть унеможливує визначення головної й підрядної частин: *и бн Адам в раи. и вид#ше Б`а и слав#ше. егда а`нгли слав#ху Б`а. и внъ с ними* (986, 75); *сто"ше бо крпко въ пнны. дондеже w(т)по"ху. оутренюю. и тогда ид#ше в кхлю свою* (1074, 181); *аще где пристанеть. вы то w(т)рхваите ~го w(т) берега. дондеже пороги проидеть. тогда вхабитес# ~го* (988, 102). У наведених прикладах сполучник *дондеже* виступає в постпозиції, але наявність у наступній предикативній частині співвідносного слова *тогда* змушує сумніватися в однозначному членуванні синтаксичних одиниць.

Отже, аналіз особливостей складнопідрядних речень часу в Іпатіївському літописі свідчить про те, що паралельно з процесом становлення складнопідрядних речень відбувалося становлення сполучних засобів підпорядкування. Зокрема, повнозначні частини мови, втрачаючи лексичне значення, поступово граматикалізувалися, причому на ранній стадії формування складнопідрядного речення цих засобів було недостатньо для поєднання двох предикативних частин і тому для їх більшої спаяності використовувалися поряд із підрядними і сурядні сполучні засоби (зокрема сполучники *і, а*). Поряд із таким паралельним використанням сполучників підрядності і сурядності однією з особливостей складнопідрядних речень у найдавніших писемних пам’ятках української мови є відсутність спеціалізації сполучних засобів, і, як наслідок, проблема кваліфікації відношень між предикативними частинами. Для конструкцій була характерною препозиція підрядної частини, а найуживанішими засобами її приєднання були сполучники церковнослов’янського походження.

Для Іпатіївського літопису характерним було переважання книжних елементів, що пов’язано з прагненням переписувачів наслідувати традиції високого стилю. Проте вже в цій пам’ятці засвідчені конструкції зі сполучними засобами, властивими й сучасній українській мові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Борковский В.И. Синтаксис древнерусских грамот. Сложное предложение. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 186 с.
2. Грищенко А.П. Складне речення // Історія української мови. Синтаксис. – К.: Наукова думка, 1983. – С.290 – 446.
3. Заскалета В.П. Історія формування складнопідрядних речень з підрядними означальними: Дис. ... кандидата філол. наук: 10.02.01. – К., 2003. – 218 с.
4. Карский Е. Наблюдения в области синтаксиса Лаврентиевского списка летописи // Известия по русскому языку и словесности. – 1929. – Т. 2. – Кн. I. – С. 1 – 75.
5. Лавров Б.В. Условные и уступительные предложения в древнерусском языке. – М.;Л.: Изд-во АН СССР, 1941. – 138 с.
6. Мельничук О.С. Розвиток структури слов’янського речення. – К.: Наукова думка, 1966. – 324 с.

7. Поспелов Н.С. Об основных тенденциях в развитии структурных типов сложноподчиненного предложения в русском литературном языке XIX века // *Otázky slovanské syntaxe*. – Praha, 1962. – S.269 – 274.
8. Стеценко А.Н. Исторический синтаксис русского языка. – М.: Высшая школа, 1977. – 352 с.

ЛП – Полное собрание русских летописей. Ипатьевская летопись. – М.: Изд-во вост. лит., 1962. – Т.2. – 938 с.

The article deals with the semantic and structural peculiarities of temporal clauses in *Ipatiivskyi* chronicle; functioning of subordinate conjunctions and correlative words.

Key words: complex sentence, temporal clause, subordinating conjunctions, correlative words.

О.П. Сулима

СИНТАКСИЧНА ТРАНСПОЗИЦІЯ ІМЕННИКОВИХ ФОРМ У ПОЗИЦІЮ ПРЕДИКАТА

У статті розглянуто явище транспозиції на синтаксичному рівні, з'ясовано особливості цього процесу в сучасній українській мові на основі аналізу транспонування відмінкових форм іменника у позицію предиката (складеного іменного присудка).

Ключові слова: транспозиція, трансляція, перехід, синтаксична позиція предиката.

Одиниці різних мовних рівнів у структурі реченні (висловлення) можуть зазнавати різних змін. Переосмислення семантики лексичних одиниць, асоціації значеннєвих відтінків, відповідно до комунікативної настанови мовця впливають на вибір словоформи певного класу слів для реалізації властивих їм синтаксичних функцій або вторинних, зумовлених характером відображуваної ситуації. Унаслідок цього відбувається розширення функціональних можливостей лексем. Порівнявши визначення частин мови і синтаксичних членів речення у ранніх і сучасних дослідженнях, можна констатувати, що дотепер немає чіткості у кваліфікації лексико-граматичних розрядів слів за виконуваними синтаксичними функціями. Так, наприклад, для форм називного – підмета, для знахідного – об'єкта, для форм орудного відмінка іменника визначають основну (первинну) функцію знаряддя або способу дії та ін. [1, 63-75]. Однак вторинні функції системно не описані. Пропонована стаття присвячена аналізу іменникових форм у функції предиката, з'ясуванню особливостей процесу їх транспонування.

Метою дослідження є аналіз синтаксичної транспозиції відмінкових форм іменника до дієслова як засобу вираження семантики іменного присудка.

Утворення нового слова може бути пов'язаним з його переходом із однієї частини мови в іншу. Таке перетворення дістало назву конверсії (вперше термін ужив англійський мовознавець Р.Суїн у книзі *New English grammar* у 1891 році), пізніше з'явилися терміни “транспозиція” (Ш.Баллі), „трансляція” (Л.Теньєр), “субституція” (М.Ф.Лукін), “трансформація”, “перехід” (В.В.Бабайцева, О.М.Кім, О.С.Кубрякова).

За останні роки морфологічну транспозицію досліджено у романо-германських мовах (зокрема англійській, німецькій і французькій), оскільки саме у цих мовах транспозиція є одним з найпродуктивніших способів деривації. В українському мовознавстві до проблеми транспонування словоформ різних частин мови зверталися І.Р.Вихованець, К.Г.Городенська, конверсію прикметника дослідили І.А.Пасічник, В.А.Тимкова, числівника – Н.М.Попович. Транспозиція ж іменника в українській мові досі не була об'єктом спеціального дослідження.

Традиційно під транспозицією розуміють перехід будь-якої мовної одиниці до розряду іншої, тобто “використання однієї мовної форми у функції іншої форми – її протичлена в парадигматичному ряду” [9, 519; 2, 692]. У вузькому значенні під терміном “транспозиція” розуміють “переведення слова з однієї частини мови в іншу або його вживання у функції іншої частини мови” [7, 53]. Проте, на думку М.Ф.Лукіна, у мові спостерігається не перехід однієї одиниці до розряду іншої, а “лексико-граматична субституція – утворення словоформами якоїсь частини мови своїх вторинних форм (трансформ) і вживання їх у ролі субститутів – заступників конкретних або потенційних слів інших частин мови” [10, 50].